

ПЕДАГОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ПРИЙОМІВ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

PEDAGOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF MENTAL ACTIVITY TECHNIQUES IN PRIMARY SCHOOL PUPILS

У статті представлено педагогічні підходи до формування в учнів початкової школи прийомів розумової діяльності. Охарактеризовано способи попутного і цілеспрямованого формування в молодших школярів прийомів розумової діяльності та показано можливості їх використання. Узагальнено результати досліджень вітчизняних учених щодо розвитку розумових дій учнів у процесі навчальної діяльності. Обґрунтовано взаємозв'язок ефективного оволодіння прийомами розумової діяльності та спеціально організованого освітнього середовища, що створює широкі можливості для психічного розвитку й використання розумового потенціалу учнів початкової школи. Формування прийомів розумової діяльності в учнів повинно відбуватися з опорою на предметний зміст у цілеспрямованій діяльності, що спрямовується учителем, щодо розв'язування навчальних завдань на усіх етапах уроку.

Встановлено, що прийоми розумової діяльності можна сформувати тільки якщо виділити їх у систему, а кожен прийом представити у вигляді переліку його складових дій. Необхідно також у процесі оволодіння конкретним змістом управляти діяльністю школярів щодо застосування прийомів розумової діяльності і звертати їх увагу на важливість використання цих прийомів. Під час формування прийомів розумової діяльності необхідно приділяти значну увагу мотивам навчальної діяльності, знанням та вмінням, що забезпечують результативність пізнавального процесу.

Розглянувши підходи до формування у молодших школярів прийомів розумової діяльності, ми з'ясували, що тільки попутне формування прийомів не передбачає системи в роботі вчителя і учнів, водночас жорстке формування прийомів за етапами применшує роль знань. Під час організації освітнього процесу необхідно формувати прийоми розумової діяльності у школярів не тільки через зміст знань, але використовувати цілеспрямоване озброєння школярів методами здобуття нових знань.

Подальших наукових розвідок потребує питання визначення стимулюючих, змістових і процесуальних умов, які б дозволяли ефективно застосовувати систему прийомів розумової діяльності в освітньому процесі основної школи.

Ключові слова: учні початкової школи, прийоми розумової діяльності, освітній про-

цес, попутне і цілеспрямоване формування, навчальний матеріал.

The article presents pedagogical approaches to the formation of mental activity techniques in primary school pupils. The methods of accompanying and purposeful formation of mental activity techniques in junior schoolchildren are characterized and the possibilities of their use are shown. The results of research of domestic scientists concerning development of pupils' mental techniques during their studies at primary school are generalized. The relationship between the effective mastery of mental activity and a specially organized educational environment, which creates ample opportunities for mental development and use of the mental potential of primary school pupils is highlighted.

Formation of pupils' mental activity techniques should be based on the subject content in the purposeful activities directed by the teacher to solve educational problems at all stages of the lesson.

It is established that mental activity techniques can be formed only if they are allocated to the system, and each technique is presented in the form of a list of its constituent actions. It is also necessary in the process of mastering the specific content to manage pupils' actions of applying mental activity techniques and draw their attention to the importance of using these techniques. In the formation of mental activity techniques, it is necessary to pay considerable attention to the motives of educational activities, knowledge and skills that ensure the effectiveness of the cognitive process.

Considering the approaches to the formation of mental activity techniques in junior schoolchildren, it has been found that concomitant formation of techniques does not lead to a system in the work of teachers and students, at the same time rigid formation of techniques in stages reduces the role of knowledge. During organization of the educational process it is necessary to form mental activity techniques in pupils not only through the content of knowledge, but through acquainting them with the methods of acquiring new knowledge.

Further scientific research is needed to determine the stimulating, content and procedural conditions that would allow effective application of the system of mental activity techniques in the educational process of primary school.

Key words: primary school pupils, mental activity techniques, educational process, accompanying and purposeful formation, learning material.

УДК 373.3.091.2:159.922.72
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/43/1.26>

Парфілова С.Л.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри
дошкільної і початкової освіти
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Пушкар Л.В.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри
дошкільної і початкової освіти
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Шаповалова О.В.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри
дошкільної і початкової освіти
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Постановка проблеми. Одним із орієнтирів української освіти є врахування здібностей та інтересів школярів у процесі пізнання, педагогічний вплив на їх особистісні якості, що визначено

у Концепції Нової української школи та Державному стандарті початкової освіти.

Розкриттю розумових особливостей кожного учня початкової школи сприяє формування у них

приймів логічного мислення. Оволодіння прийомими розумової діяльності допомагає школярам орієнтуватися у найрізноманітнішій інформації, створювати цілісне уявлення про навколишній світ, самостійно здобувати нове знання і творчо його використовувати у практичних цілях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання про те, як має бути організовано освітній процес, щоб він максимально сприяв формуванню в учнів прийомів розумової діяльності, розглядається в психології та педагогіці на основі сформульованого Л.С. Виготським положення про провідну роль навчання в розвитку особистості дитини. Це в першу чергу роботи В.В. Давидова, В.Ф. Паламарчук (концепція розвитку мислення); С.Д. Максименко (розвиток особистості школяра як суб'єкта пізнавальної діяльності); Н.О. Менчинської, Є.М. Кабанової-Меллер (формування прийомів розумової діяльності та їх перенесення у нові ситуації); В.М. Осинської (активізація пізнавальної діяльності).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналізуючи роботи психологів, дидактів, методистів у зв'язку із завданнями нашої роботи ми дійшли висновку, що є два шляхи вирішення проблеми формування в учнів прийомів розумової діяльності. Виникає необхідність розглянути кожен з них.

Мета статті – охарактеризувати способи попутного і цілеспрямованого формування в учнів прийомів розумової діяльності та показати можливості їх застосування в освітньому процесі початкової школи.

Виклад основного матеріалу. У роботах Л.С. Виготського пропонується формувати прийоми розумової діяльності практичним шляхом:

- 1) через відбір змісту знань, що підлягають засвоєнню;
- 2) через розташування досліджуваного матеріалу в певній послідовності і взаємозв'язку;
- 3) через організований відповідним чином виклад матеріалу, оскільки самі основи теорії, яку вивчають учні, відображають певний спосіб наукового мислення [2].

У розвитку цієї ідеї В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін також пропонують перебудувати зміст навчальних предметів і логіку їх викладу в освітньому процесі так, щоб вони відповідали руху від загального до конкретного, від абстрактного до конкретного. Така побудова сприяє тому, що учні опановують загальний метод аналізу, спрямований не на виявлення специфічних ознак об'єктів, а на узагальнення тих загальних властивостей і відносин, які є істотними для конкретної характеристики кожного з них. Такий аналіз проходить через ряд етапів, на кожному з яких відбувається перетворення розумових дій молодших школярів.

Своєю чергою цей шлях, запропонований психологами, реалізований на практиці роботами

ряду дидактів і методистів, які вважають, що хоча дедуктивна побудова предмета сприяє розвитку прийомів розумової діяльності, але для більшості предметів природничо-наукового циклу одностороннє застосування тільки теоретичного пізнання в навчанні за рахунок зменшення питомої ваги емпіричного пізнання невиправдано.

Л.С. Виготський, В.В. Давидов, Д.Б. Ельконін та інші вважають, що дії, які входять до прийому, формуються в процесі оволодіння конкретним змістом, тобто увагу молодших школярів необхідно звертати на утримання знань, а не способи їх здобуття. Описаний спосіб можна охарактеризувати, як попутне ознайомлення учнів початкової школи з прийомами розумової діяльності в процесі вивчення нового, закріплення, узагальнення і систематизації пройденого матеріалу.

Більшість психологів і дидактів (Д.М. Богоявленський, Є.М. Кабанова-Меллер, І.Я. Лернер, Н.О. Менчинська та інші) вважають, що формування в учнів початкової школи прийомів розумової діяльності через організацію процесу отримання предметних знань відбувається стихійно, більш повільно, а отже, менш ефективно, ніж теоретичним шляхом, коли цим приемам учнів навчають спеціально. Пояснюється це тим, що «...як би ретельно не був розроблений і заданий для засвоєння матеріал, сам по собі він ще не може забезпечити ефективного засвоєння знань. Для цього необхідний настільки ж ретельний відбір засобів засвоєння, тобто прийомів навчальної роботи, що дозволяють оволодіти заданим змістом» [4, с. 12].

Це також пов'язано з тим, що знання, засвоєні самі по собі, формують лише деякі розумові дії на певному рівні. І.Я. Лернер писав: «...немає гарантії, що в навчальному матеріалі, письмовому чи усному, реалізовані всі операційні, пізнавальні структури, необхідні для розумового розвитку» [4, с. 42].

Д.Н. Богоявленський зазначає, що спеціальне навчання розумовим приемам набуває важливого значення вже тому, що звертає увагу школярів на їх внутрішній світ і, зокрема, на закономірності їх інтелектуальної діяльності [1].

Ми також вважаємо, що тільки попутне формування у молодших школярів прийомів розумової діяльності не передбачає певної системи в роботі вчителя, підміняє її випадковими епізодами, залежними від всіляких ситуацій, що виникають у процесі навчання.

Відбір навчального матеріалу, його розташування в певній послідовності і взаємозв'язку є необхідною, але недостатньою умовою формування в учнів початкової школи прийомів розумової діяльності. Для вирішення цієї проблеми необхідно виконати і другу умову – спеціально формувати прийоми розумової діяльності в учнів.

Першими досліджували можливості розвитку учнів шляхом спеціального навчання їх прийомом розумової діяльності Є.М. Кабанова-Меллер, Н.О. Менчинська. Ними ж введено і саме поняття «прийом розумової діяльності». Вони показали можливість і шляхи навчання школярів конкретним прийомом розумової діяльності, досліджували їх ефективність у розумовому розвитку дітей молодшого шкільного віку.

У нашому дослідженні ми спираємося на сформульовані Є.М. Кабановою-Меллер завдання, які необхідно вирішити, щоб школярі «вчилися вчитися» і навчання дійсно стало розвиваючим:

- у навчальному предметі виділити систему прийомів розумової діяльності (загальних і спеціальних), якими повинні оволодіти учні;

- кожен прийом об'єктивно відобразити в переліку його складових дій;

- в предметній методиці навчання розробити, як навчати прийомам [3, с. 61].

Вперше питання про практичне вирішення названих завдань в освітньому процесі сформулював М.М. Скаткін. Способи та методи спеціального навчання прийомом розумової діяльності були запропоновані в педагогічних роботах Н.Г. Дайрі, Л.В. Занкова, В.О. Онищука та інших. Однак у дослідженнях цих авторів відображена позиція, згідно з якою формування діяльності йде шляхом «відпрацювання», засвоєння окремих дій і прийомів та подальшого їх об'єднання в єдине утворення.

Подальший розвиток ідея спеціального формування в учнів прийомів розумової діяльності отримала в роботі В.Ф. Паламарчук, в якій описана система прийомів розумової діяльності та вказані шляхи її формування [5]. Виходячи із змістовного аналізу основного обсягу інформації, що підлягає вивченню в школі, обліку закономірностей і особливостей розумового розвитку учнів, автор пропонує програму формування загальнонавчальних розумових умінь і навичок школярів [5, с. 18–27]. Перевага цієї системи в тому, що в ній чітко виділені ті об'єкти, які учні повинні вміти аналізувати, порівнювати, узагальнювати, класифікувати під час навчання в тому чи іншому класі. Однак у цій системі недостатньо чітко простежується зв'язок між прийомами.

У ряді дисертаційних досліджень показано, як можна цілеспрямовано формувати прийоми розумової діяльності в учнів, використовуючи: задачі (Л.П. Бірюков, Н.К. Винокурова, Т.Ф. Орлова), самостійну роботу (І.С. Дашкевич, І.В. Осипова), алгоритмічний підхід в навчанні (І.В. Герасимова, Т.К. Щербаківа), логічні прийоми (Т.Ф. Голікова).

Названі автори формулюють основні принципи формування в учнів початкової школи прийомів розумової діяльності. Однак їх дослідження вимагають подальшої розробки та узагальнення, тому

що являють собою не систему роботи, а лише показують формування того чи іншого прийому.

Основні напрями такої роботи такі:

- 1) вчити дітей подумки ділити (аналізувати) предмет на складові частини з метою пізнання кожної з них та об'єднувати (синтезувати) в одне ціле поділені подумки предмети, пізнаючи при цьому взаємодію частин і предмету як єдине ціле;

- 2) виробляти вміння виділяти суттєві сторони предметів і абстрагувати їх від другорядних, несуттєвих;

- 3) розвивати вміння порівнювати предмети, які спостерігають, знаходячи в них подібності та відмінності;

- 4) вчити робити правильні висновки зі спостережень і фактів, уміти перевіряти ці висновки;

- 5) прищеплювати вміння узагальнювати факти.

Значення цієї покрокової роботи полягає в тому, що формувати в учнів початкової школи систему прийомів розумової діяльності слід у певній послідовності під час роботи з кожним фрагментом навчального матеріалу.

Систему роботи на уроках з формування тільки таких прийомів розумової діяльності, як порівняння, абстрагування і узагальнення, пропонує М.В. Зуєва. Решта прийомів розумової діяльності школярів (аналіз і синтез, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, систематизація, класифікація та інші), на думку вченої, є додатковим, і навчання їм можливо в процесі використання в навчальній роботі основних прийомів мислення.

Таким чином, більшість дослідників (Д.М. Богоявленський, Є.М. Кабанова-Меллер, І.Я. Лернер, Н.О. Менчинська та інші) визнають, що прийоми розумової діяльності можна сформувати тільки якщо виділити їх у систему, а кожен прийом представити у вигляді переліку його складових дій. Необхідно також у процесі оволодіння конкретним змістом управляти діяльністю учнів щодо застосування прийомів розумової діяльності і звертати увагу учнів на важливість використання цих прийомів.

Розглянувши підходи до формування у молодших школярів прийомів розумової діяльності, ми вважаємо, що жоден з них у «чистому» вигляді використовувати не слід: тільки попутне формування прийомів не передбачає системи в роботі вчителя і учнів, в той же час жорстке формування прийомів за етапами применшує роль знань. Під час організації освітнього процесу необхідно формувати прийоми розумової діяльності в учнів початкової школи не тільки через зміст знань, але й використовуючи цілеспрямоване озброєння школярів методами здобуття нових знань – операціональними знаннями.

Висновки і перспективи дослідження. Таким чином, ми виходимо з того, що під час організації освітнього процесу потрібно передбачити і спеціально формувати систему прийомів розумової діяльності, необхідних для роботи з будь-якими

предметними знаннями. Формування прийомів розумової діяльності в учнів початкової школи повинно відбуватися з опорою на предметний зміст у цілеспрямованій діяльності, що спрямовується учителем, щодо розв'язування навчальних завдань на усіх етапах уроку. Під час формування прийомів розумової діяльності необхідно приділяти значну увагу мотивам навчальної діяльності, знанням і вмінням, що забезпечують результативність пізнавального процесу.

Подальших наукових розвідок потребує питання визначення стимулюючих, змістових і процесуальних умов, які б дозволяли ефективно застосовувати систему прийомів розумової діяльності в освітньому процесі основної школи.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Богоявленский Д.Н. Формирование приемов умственной работы учащихся как путь развития мышления и активизации учения. *Вопросы психологии*. 1962. № 4. С. 74–82.
2. Виготский Л.С. Лекции по психологии. Санкт-Петербург : Союз, 1997. 142 с.
3. Кабанова-Меллер Е.Н. Психология формирования умений и навыков у школьников. Москва : Просвещение, 1962. 376 с.
4. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. Москва : Педагогика, 1981. 185 с.
5. Паламарчук В.Ф. Взаємозв'язок навчання і розвитку учнів в аспекті реформи школи : метод. лист для вчителів і кер. шкіл, гімназій, ліцеїв. Київ : Знання, 2007. 45 с.